

Олексій
МУСТАФІН

СПРАВЖНЯ ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОГО ЧАСУ

Харків
«ФОЛІО»
2022

Розділ I СВІТАНОК ІСТОРІЇ

ПЕРШІ КРОКИ ЛЮДСТВА

1. Виникнення людини.

Історія людства починається з появою перших людей. Вчені і досі сперечаються, коли й де це сталося. Але більшість із них найближчими до людей вважає **австралопітеків** — мавп, які мешкали в **Африці** понад чотири мільйони років тому. Назва цих істот українською перекладається як «південні мавпи». Ззовні вони і справді були не надто схожими на нас: заввишки трохи більше метра, з невеличкими головами зі скошеним чолом і без підборіддя. Але, на відміну від більшості мавп, австралопітеки пересувалися на двох ногах. Це дозволяло їм озиратися навкруги, вистежувати здобич і завчасно помічати небезпеку, а головне — звільни-

ло їм руки. Взявши до рук палицю або камінь, австралопітеки могли відбиватися від ворогів і виконувати найпростішу робо-

Австралопітек
(реконструкція Природничого музею
Брауншвейга)

ту — скажімо, трощити горіхи чи викопувати із землі коріння.

Вміння використовувати знаряддя, стверджують учені, відрізняло австралопітеків від інших тварин. І саме з розвитком цієї корисної навички чимало дослідників пов'язують появу поряд із «південними мавпами» справжніх людей. Це сталося близько **двох мільйонів років тому**. Такий вік мають знайдені археологами в долині **Олдувай** у сучасній африканській країні Танзанія найдавніші кам'яні знаряддя — оброблене з одного боку каміння. Їх навчилися виготовляти близькі родичі австралопітеків, яких учені відносять до виду **«гомо габіліс»** — українською це словосполучення перекладають як *«люди вправні»*. Людьми **габілісів** іменують саме тому, що жодна тварина не може сама виробляти знаряддя праці.

Вміння використовувати знаряддя відрізняло австралопітеків від інших тварин.

Оскільки перші виготовлені знаряддя були кам'яними, то й найдавнішу епоху в історії людства вчені називають **кам'яною добою**. Кам'яну добу також поділяють на кілька періодів.

Місця знахідки залишків найдавніших людей

Найперший із них називають **палеолітом** — від грецьких слів *«палео»* (стародавній) і *«літ»* (камінь), а початок палеоліту — за місцем найдавніших знахідок — **олдувайською добою**. Це був час, коли знаряддями слугували ледь оббиті чи просто розколоті камені. Нам важко навіть казати напевно, чи обробляли габіліси каміння свідомо, чи це траплялося випадково. Але способи обробки каменю були схожими навіть у людей, які жили далеко одне від одного і не могли спілкуватися між собою.

Жили найдавніші люди майже так само, як і мавпи. Харчувалися фруктами, овочами, ягодами, їстівним корінням, листям,

Череп габіліса
(Національний музей Танзанії)

слимаками, комахами — всім, що вдавалося знайти навколо. Вчені називають такий спосіб добування їжі **збиральництвом**. У пошуках харчів люди постійно переходили з місця на місце, а щоб легше було захищатися від ворогів — гуртувалися у **стадо**, яке зазвичай складалося з 20—30 осіб. Проти великих хижаків і хвороб найдавніші люди були безсилим, і мало хто з них доживав навіть до 25 років.

2. Люди розселяються світом. Габіліси були не єдиним видом найдавніших людей. Поруч із ними жили й інші — **ергастери** (латиною — «працівники»). Розвиненішими за габілісів і ергастерів учені вважають **еректусів** — ця назва перекладається як «випростані», або ж «прямохідні». Еректуси і справді не так сильно нахилилися вперед під час пересування і харчувалися не лише рослинною їжею, а й полювали на тварин. **Мисливство** — небезпечніша справа. Вона вимагала неабиякої сили і спритності. Але м'ясна їжа поживніша, та й навичок виживання в еректусів було значно більше.

У пошуках здобичі еректуси поступово розселилися на величезній території — не лише в Африці, а й у **Європі** та **Азії**, досягши **Тихого океану**. Перші відомі науці кістки еректусів знайшли аж на індонезійському острові **Ява**. Оскільки вони були не схожі на залишки сучасних людей, археологи назвали цих істот **пітекантропами** (з грецької це слово перекладається як «мавпа-людина»). Інші різновиди еректусів здобули назви за місцем знахідок: **синантроп** («китайська людина»), **атлантроп**, **гейдельберець** тощо.

Еректуси навчилися не просто обробляти камені, а й виготовляти з них знаряддя певної форми — **рубила**. Для полювання стародавні мисливці могли використовувати також загострені гілки дерев — найдавніші **списи**. Але до нашого часу збереглися

Череп еректуса
(Національний музей Ефіопії)

здебільшого виробу з каменю. За місцем першої знахідки рубил — місцевістю **Сент-Ашель** у теперішній Франції — наступний за олдувайською добою час в історії людства називають **ашельською добою**.

Праця сприяла розвитку людини. Вона вчилася міркувати і спілкуватися. Її рухи були щоразу вправнішими і точнішими. Зміни відбувалися повільно, але зрештою люди ставали все менш схожими на мавп і подібнішими до нас із вами.

Праця сприяла розвитку
людини. Вона вчилася
міркувати і спілкуватися.

3. Підкорення вогню. Найдавніші люди боялися **вогню**, як його лякаються тварини. Але згодом (можливо, допоміг випадок або ж гору взяла цікавість) люди зрозуміли, що полум'я може не лише боляче пекти, вбивати й знищувати. Якщо триматися від дерева, яке палає, на певній відстані, воно може зігріти, а вночі — розвіяти темряву і відігнати хижих звірів.

Поступово найкмітливіші збагнули, що вогонь можна зберегти, якщо до нього підкладати хмиз, траву чи сухе гілля. Більш того: запалену гілку або ж вугілля, що тліло, можна перенести у зручне місце: скажімо, до печери, де людське стадо зупинилося на ночівлю. Щоправда, часто переносити багаття було ризиковано, вогонь міг згаснути. Це змушувало людей вести більш осілий спосіб життя, облаштовуючи більш-менш постійні **житла**.

У теплій і світлій оселі людина вже не так залежала від зміни дня і ночі. Вогонь допомагав розколоти каміння і загострити списи. Полум'я навчилися застосовувати й під час полювання, заганяючи заляканих вогнем тварин до завчасно облаштованих пасток. Врешті-решт, люди почали використовувати

Вогонь допомагав розколоти каміння і загострити списи. Полум'я навчилися застосовувати й під час полювання, заганяючи заляканих вогнем тварин до завчасно облаштованих пасток.

вогонь і для приготування їжі. Можливо, й цього разу допоміг випадок — хтось скуштував м'яса, яке просто впало у багаття, та, вражений його смаком, поділився своїм відкриттям із сородичами. Так чи інакше, але підкорення вогню дозволило людям вести зовсім інший спосіб життя, не схожий на існування тварин.

ПОЯВА «ЛЮДИНИ РОЗУМНОЇ»

1. Льодовиковий період.

Близько **150 тисяч років** тому умови існування людей раптово погіршилися. Щороку зима ставала довшою, літо — прохолоднішим. Сніг подекуди не встигав розтанути, земля промерзала, а північ Європи та Азії вкрилася справжнім крижаним панциром, що поступово почав просуватися на південь. Розпочалася доба **великого зледеніння**, або ж **льодовиковий період**.

Змін зазнав і рослинний, і тваринний світ. Краї, наближені до льодовика, перетворилися на холодну пустелю — **тундру**. Звичні до тепла звірі загинули або перекочували до Африки,

Світ за мустьєрської доби

поступившись місцем гігантам, вкритим шерстю, — **мамутам, вівцебикам, печерним ведмедям**. Люди, майже позбавлені рослинної їжі, змушені були навчитися полювати і на цих звірів. Якщо полювання закінчувалося успішно — м'яса, жиру, кісток вистачало для харчування й обігріву житла протягом усього року. Але зусиль невеликого людського стада для перемоги над такою великою твариною було замало. Щоб вижити, люди musiли ставати згуртованішими й організованішими.

2. Неандертальці. Впоратися з новими випробуваннями еректуси не могли. Вони якщо й вижили, то лише у віддалених краях на півдні. Натомість у льодовиковий період заявили про себе нові види людей,

першими з яких були **неандертальці**. Їх так називають за місцем, де вчені вперше знайшли кістки людини цього виду, — ущелиною **Неандерталь** на території сучасної Німеччини.

Неандертальці відрізнялися від попередників значно більшим мозком, були кмітливішими і значно сильнішими. Точно відомо, що неандертальці вбиралися в **одяг** зі шкіри і хутра вбитих звірів — інакше просто не пережили б суворої зими. А для цього вони мали навчитися виготовляти нові кам'яні знаряддя — такі як **шкрепки** і **гострокінечники** — із завчасно зроблених **заготовок**. За місцевістю, де були знайдені такі знаряддя, — **Ле Мустьє** у нинішній Франції — «добу неандертальців» називають **мустьєрською**.

Неандерталець із впольованою твариною (реконструкція Неандертальського музею)

За мустьєрської доби люди навчилися не тільки підтримувати, а й **добувати вогонь** — за допомогою іскри від кременя або тертя. Порівняно з сучасною людиною, неандертальці мали вигляд, щоправда, дещо незграбний і, на думку вчених, не вмiли чітко говорити, спілкуючись між собою вигуками. Але цього їм цілком вистачало для того, щоб влаштовувати доволі складні справи, такі як полювання на мамута або ж будівництво великої оселі зі звіриних кісток та шкір.

Неандертальці жили вже не стадами, а **первісними громадами**. Житло, запаси їжі та навіть знаряддя праці були спільними. Чоловіки разом полювали і будували, жінки займалися збиральництвом, облаштовували побут, підтримували вогонь, готували їжу, шили одяг і виховували дітей — теж спільно. Деякі вчені вважають, що неандертальці вірили в існування потойбічного світу, адже ховали померлих, залишаючи разом із тілом предмети, що могли бути «використані» після смерті.

Битися за їжу та кращі умови для життя громадам неандертальців доводилося не лише з хижими тваринами, а й між собою. У печері біля сучасного міста **Крапини** у теперішній Хорватії археологи знайшли

Битися за їжу та кращі умови для життя громадам неандертальців доводилося не лише з хижими тваринами, а й між собою.

залишки кістяків кількох десятків давніх людей. Вони були вбиті та, цілком імовірно, з'їдені такими ж, як і вони самі, неандертальцями. Деякі вчені вважають, що ці люди загинули під час збройної сутички, яку вони називають **«битвою під Крапиною»** — найдавнішою з відомих нам **битв** у людській історії.

3. Кроманьйонці. Дещо пізніше неандертальців — близько **70 тисяч років тому** — з'явилися й сучасні люди, які належать до виду **гомо сапієнс**. Із латини ця назва перекладається як **«людина розумна»**. Найдавніших представників нашого виду, щоб не плутати з теперішніми людьми, іменують також **кроманьйонцями** — за місцем першої знахідки їхніх кісток, печерою **Кро-Маньйон** (сучасна Франція). Проте варто пам'ятати, що за своєю внутрішньою будовою і фізичним розвитком кроманьйонці нічим не відрізнялися від сучасних людей.

Тривалий час кроманьйонці жили одночасно з неандертальцями, а іноді — й поряд. За часів

Кроманьйонська жінка
(реконструкція Неандертальського музею)

льодовикового періоду перевага була на боці останніх — сильніших і більш пристосованих до суворих зимових умов. Але із загальним потеплінням чисельність кроманьйонців почала зростати, а інших видів людей — скорочуватися. На думку деяких учених, остаточному зникненню неандертальців сприяли хвороби, до яких сучасна людина виявилася стійкішою. Хоча цілком можливо, що наші «далекі родичі» й не щезли остаточоно. Адже й досі розповідають легенди про «снігову людину», яка нібито живе у далеких горах і за опи-

сом дуже схожа саме на неандертальця.

Кроманьйонці запозичили більшість досягнень своїх попередників та сучасників і збагатили людство новими винаходами. Насамперед, вони навчилися робити складні знаряддя з ручкою та лезом: **ножі, сокири, стріли**. Вже після завершення льодовикового періоду (нова доба дістала назву **мезоліт** — від грецьких слів «*мезо*» (*середній*) і «*літ*» (*камінь*)) поширення набули **гарпуни** та **луки**, які дозволили полювати на тварин і птахів із великої відстані. Для **риболовлі** та пересування водоймами почали використовувати спочатку **плоти** (зв'язані між собою стовбури дерев), а згодом — і справжні **човни**. І, нарешті,

Складні знаряддя мезолітичної доби
(реконструкція Київського археологічного музею)

Найдавніше зображення собаки, знайдене в печері Фон-де-Гом

люди зрозуміли, що тварини можуть бути не лише ворогами чи здобиччю. Кроманьйонці приручили **собаку**, який став незамінним помічником мисливців і охоронцем житла.

ПОЧАТКИ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

1. Рід і плем'я. Кроманьйонці жили **родовими громадами**. Рід складався з кількох споріднених між собою великих сімей, які вважали, що походять від одного пращура — людини, звіра, птаха тощо. Такого легендарного пращура називають **тотемом**. Ім'я тотема мав увесь рід — людина з гордістю казала, що належить до роду вовка, ведмедя, бобра тощо.

Громади склалися зі 100—120 осіб. Керували життям громади наймудріші й найдосвідченіші члени роду — **старійшини**.

Мисливці у поході. Малюнок, знайдений у печері Ремігія

З М І С Т

Розділ І СВІТАНОК ІСТОРІЇ

Перші кроки людства	5
Поява «людини розумної»	9
Початки громадського життя	13
Первісні хлібороби і скотарі	19
Становлення патріархального суспільства	23
Зміни у громадському житті	28
Світ племен і перші міста	34

Розділ ІІ НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ

Міста-держави шумерів	41
Про що розповідають глиняні таблички	49
Війни між містами та об'єднання Месопотамії	55
Міста-держави Стародавньої Індії	61
Виникнення держави у Давньому Єгипті	65
У тіні пірамід	72
Стародавній Ханаан. Амореї та гіксоси	80
Критська морська держава	87

Єгипет за часів найвищого піднесення	93
Хеттське царство	99
Перші давньогрецькі держави	104
Історія, що збереглася завдяки міфам	110

Розділ III РОЗМАЇТТЯ СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Перші держави Давньої Америки	118
Виникнення держави у Давньому Китаї	126
Арії та виникнення нових держав у Ірані та Індії	135
Нові релігійні вчення. Заратуштра і Будда	140
Стародавній Ізраїль	146
Фінікійські міста-держави. Мудреці та пророки	152
Фінікійська колонізація. Тартес і Карфагенська держава	161
Міста-держави етрусків	166
Виникнення давньогрецьких полісів	172
Створення грецьких колоній. Тиранія	178
Коринфська держава	185
Встановлення та повалення демократії в Мегарах	189
Спартанська держава — «громада рівних»	195
Афіни: між тиранією і реформами	200
Як жили, навчалися і кого шанували давні греки	205
Ассирійська держава	217

Розділ IV ОБ'ЄДНАННЯ СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Халдейське царство	224
Утворення Перської держави	229
Персія за часів Дарія I	234
Греко-перські війни	240
Афіни за часів Перикла	248

Розквіт давньогрецької культури	254
Греція V—IV століть до нашої ери	265
Занепад Персії. Піднесення Македонії	273
Александр Великий і його «світова держава»	279
Елліністичні держави та їхні південні сусіди	287
Грецькі держави Північного Причорномор'я за елліністичної доби	297
Мешканці степів: скіфи та сармати	305
Галли — господарі Центральної Європи	312
Племена півночі: германці і слов'яни	318
Індія та Іран після завоювань Александра Великого	326
Об'єднання Китаю	334
Держави Стародавньої Мексики	344

Розділ V

СТАРОДАВНІЙ РИМ: ВІД МІСЬКОЇ ГРОМАДИ ДО «СВІТОВОЇ ІМПЕРІЇ»

Перші століття римської історії	350
Боротьба плебеїв із патриціями	357
Об'єднання Італії під римською владою	364
Боротьба Рима з Карфагеном	371
Перетворення Римської республіки на «світову державу»	377
Загострення внутрішньої боротьби у Римській республіці	383
Мітридатові війни і занепад Римської республіки	390
Від першого тріумвірату — до диктатури Цезаря	398
Рим стає імперією	406
Зміни в культурному і релігійному житті. Християнство	414
Імператорський Рим: володарі та піддані	425
Імперія за часів випробувань	439
Оновлена імперія: від Діоклетіана — до Феодосія	448
Відокремлення Західної Римської імперії та її загибель	455